

О.М. Веселова (Київ)

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ

Людомор в Україні, спричинений насильницькою, форсованою колективізацією, здійснюваною за директивами Й.Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення України не бажало підкорятися, розкуркулювання з виселенням сімей трударів-хліборобів до Сибіру, конфіскаційні хлібозаготівлі, вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування, вивезення зерна з України - все це своїм результатом мало вимирання хліборобських сімей, сіл, хуторів... Голод було спровоковано, щоб учинити масове винищення кращих сил українського народу, тримати його в страхі й покорі. За даними різних дослідників, масовий голодомор поглинув від 5,5 до 9 млн людей.

Україна перетворилася на суцільний морг просто неба. Українська нація переживала неймовірний стрес, катастрофу, що обрушилася на душі людей, небачений у світі геноцид. Селян розстрілювали з веж охоронці-вартів колгоспних полів за колоски, вартів біля бургів, в яких гнили тисячі тонн зерна. Часто батьки, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умертвляючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хліборобі-господарі. Повсюдним стало трупоїдство й людоджерство.

Ховали убитих голодом-геноцидом у величезних ямах, траншеях. Ніхто їх не оплакував, не виряджав у останню путь, ніхто з ними не прощався. Померлих загортали в рядна, а то й так кидали до ям. Без пошанування, без домовин. Ні хрестів, ні обелісків на могилах не ставили. В неглибоких спільних ямах земля часто-густо ще довго ворушилась, адже серед мерців нерідко траплялися й напівживі, за котрими візник не міг або не хотів їхати наступного дня, щоб забрати їх уже померлими.

Замучені й загиблі від штучно створеного тоталітарною державою голодомору жертви заслуговують на людську пошану, пам'ять, Божу молитву, увічнення. Гідний внесок в увікопмнення полеглих від голодного мору робить створена 27 червня 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні (1998 р. перейменована на Асоціацію дослідників голодоморів в Україні)¹. Як всеукраїнська громадська науково-дослідницька й культурно-просвітницька організація, вона виконує високу громадянську місію - досліджує тему найстрашнішої національної трагедії українського народу - голоду-геноциду 1932-1933 рр. та голодоморів 1921-1923 і 1946-1947 рр. в Україні.

Змістовною й драматичною є передісторія створення організації. Фундатори об'єднання - відомий український письменник Володимир Маняк і його дружина - журналістка Лідія Коваленко-Маняк - мету створення та діяльності організації вбачали у вивченні й збереженні в історичній пам'яті народу найбільшої національної катастрофи в історії України, поширенні серед широкого загалу знань про голод-геноцид та його наслідки. 1987 р. вони почали збирати свідчення-спогади людей, які пережили це лихоліття. "Багато згаяно часу не з нашої вини, багато втрачено, але ми не запізнилися остаточно. Ми застали ще живих учасників колективізації...", - згадувала Л.Б.Коваленко-Маняк². "Ми домагаємося повної економічної, політичної незалежності України і соціальної справедливості. Ми прагнемо відродження українського народу взагалі і головного носія українства — селянина, зокрема. Відродження можливе лише тоді, коли народ не втратив свою ПАМ'ЯТЬ. Іншими словами, історична пам'ять — запорука відродження народу ... Народна пам'ять - найдостовірніше історичне джерело. Розкута самосвідомість народу - найсправедливіший історик пережитого лихоліття сталінщини", - зазначав В. Маняк⁵.

На початку вересня 1990 р. під егідою товариства "Меморіал" було проведено міжнародний симпозіум "Голодомор - 33", одним з ініціаторів і організаторів якого був співголова товариства В.А.Маняк. Під час і після симпозіуму в багатьох регіонах України в пам'ять жертв голоду були проведені різного роду заходи та відслужені панахиди по померлих жертвах геноциду. Так, у листі-заяві "Голод-33" жителі с.Тарган Володарського р-ну Київської обл. повідомляли керівництву товариства "Україна": "В нашому селі Тарган завершив роботу міжнародний симпозіум "Голодомор 1932-1933 рр. на Україні", який проходив 5-7 вересня 1990 р. Тут, на цвинтарі, 7 вересня 1990 р. відбулися ритуальні дійства в пам'ять по убитих голодом у с.Тарган, а заодно й по всій багатостраждальній Україні. Завершилися дійства поминальною вечерею"¹.

1991 р. вийшов друком збірник "33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал", підготовлений авторами-упорядниками В.Маняком і Л.Коваленко-Маняк. Він містить 1000 свідчень про голод-геноцид. В ньому побачили світ документи, достовірність яких скріплена спільним горем українського народу тих років. Першопроходці в забороненій раніше тужній темі геноциду написали на титулі збірника: "Хай ця гірка Книга, народжена після десятиліть безмовства, ляже першим каменем у підмурок всенародного пам'ятника трагічній історії українського народу. Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932-1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл і хуторів, які зникли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття"⁵. Свідчення, вміщені у збірнику, доповнено архівними документами, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України та державних вузів.

"Це страшна і дорога книга. Спасибі Вам, Володимире Антоновичу, і Вам, Лідіє Борисівно, за те, що створили цю книгу", - такою була реакція на зміст збірника "33-й: Голод" Антоніни Поліщук, розповідь якої вміщено у виданні⁶. І в цьому - народна оцінка Книги-Меморіалу.

Після виходу у світ вищезазначеного збірника головним завданням подружжя Маняків стало створення громадської організації ентузіастів-дослідників голоду-геноциду як у всеукраїнському, так і в регіональному масштабі. Особливо актуальною ця мета бачилася з наближенням 60-х роковин голодомору. Для дослідження пекучої теми необхідним було згуртування всіх можливих творчих сил, щоб увічнити пам'ять загиблих. Члени ініціативної групи - народні депутати України, письменники, історики, журналісти, діячі культури, очевидці голодомору - домовилися про до-

цільність і необхідність створення такої організації. Оргкомітет, очолюваний В.Маняком, розпочав підготовку до установчого з'їзду майбутньої організації. До участі в роботі він запрошував громадян України, українців, які жили за кордоном, усіх людей доброї волі, небайдужих до вивчення проблеми голоду-геноциду. Завданням діяльності вважали просвітництво, запис спогадів свідків, впорядкування поховань... Збори в різних регіонах України ухвалювали рішення про створення відділень організації. На час скликання установчого з'їзду в більшості областей України діяло 30 осередків, які об'єднували понад 500 осіб.

Асоціація створювалася спільно з товариством "Україна", на установчому з'їзді саме його голова, народний депутат України Іван Драч сказав вступне слово: "Настав час, коли всі свідомі українці повинні проголосити всьому світові і зажадати від нього визнання голоду 1932-33 років як акту геноциду радянської імперії проти української нації, проти українського селянства, як бази Української Народної Республіки, що була створена у 1918 р. і не корилася московській імперії, її зазіханням на землі, надра, майно та здобутки УНР. Від нас вимагають цього наші предки. Ми повинні назвати поіменно всі жертви голоду-геноциду, пом'янути їх, розповісти нашим дітям, внукам, світові. Ми повинні назвати імена й тих, хто творив цей геноцид, щоб він не повторився ніколи й ніде. Про голод знали і досліджували його письменники, історики, люди з чутливою душею та несприхотливою і незаляканою совістю. Одним із них був відомий письменник та громадський діяч - Володимир Антонович Маняк. Пом'янемо його і будемо завжди пам'ятати і продовжувати його справу. Природно, що цю справу продовжить його соратниця, дружина, журналістка Лідія Коваленко-Маняк".

Дослідник теми голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні історик Василь Марочко, виступаючи на з'їзді з доповіддю, зазначив: "Нас зібрала у цій залі нагальна потреба, наше прозріння і почуття обов'язку - вшанувати і увічнити пам'ять жертв українського голокосту. Знаємо, що запізно. Хай простить нас великомученик - український народ ... Необхідно так спрямувати громадську думку, так поставити нашу роботу, щоб кожен своїм розумом і серцем сприйняв голод 1933 року як страшну національну трагедію України в ХХ столітті... Ми мусимо задокументувати пам'ять народу, якого ніколи не минала лиха доля. Необхідно також скласти бібліографічний довідник джерел, літератури, спогадів, творів мистецтва про страшну трагедію українського народу. Серйозним лишається на сьогодні питання про визнання голоду 33-го року як акту геноциду проти власного народу. Дослідниками ця проблема з'ясована. Документальних доказів злочинної діяльності тодішнього керівництва достатньо. Акт геноциду визнали учасники Мілснародного конгресу в Києві два роки тому. На жаль, далі декларації справа не пішла...

... Справа, яку розпочали, - свята.... Слава Україні!"*

Головою Асоціації одноголосно було обрано Лідію Борисівну Коваленко-Маняк. З'їзд проголошено основним органом Асоціації. У період між з'їздами керувати організацією мала Рада, яка обиралася з'їздом.

Завданням діяльності Асоціації стало пробудження почуття національної гідності наших співвітчизників, позбуття безпам'ятства, вшанування пам'яті безневинно замордованих предків. Делегат від Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Т.Сиз на з'їзді мовив: "Я - живий свідок голоду 1932-33 років. Хліба в 1932 р. стояли повні, як моря, люди раділи доброму врожаю, аж раптом з'явилися з центру "спеціальні бригади", що повивитали колгоспні комори, а потім взяли за людські комори та горщики. Вимирали цілі сім'ї. Це був жах. Поки ще ми живі, повинні скласти списки всіх жертв і щорічно їх поминати. Необхідно скласти звернення нашої асоціації, щоб мати доступ до архівів усіх рівнів. Ми повинні передати ці списки онукам, щоб вони знали, пам'ятали та не допустили повторення страшної людської трагедії".

Л.Б.Коваленко-Маняк підкреслювала, що "Книга-Меморіал й Асоціація виростили на одних засадах, і місцеві осередки очолюють люди, які свідчать у книзі"¹⁰. Осередки виникали у селах і містах, школах, вузах, наукових установах тощо. 1992 р., приміром, було створено первинний осередок в Інституті історії АН України, до складу якого увійшли С.Кульчицький, В.Марочко, О.Веселова, О.Мовчан, Є.Шаталіна та ін. Очолив його В.Марочко.

"Наша Асоціація об'єднує різних людей: старих і молодих, свідків голоду і їхніх онуків, городян і сільських мешканців, науковців і селян. Головна робота йде в осередках. Складають списки жертв, подекуди вже друкують їх у місцевих газетах, правляться молебні, освячуються надгробки... Я вважаю це дуже важливим", - відзначала голова громадського об'єднання Л.Коваленко-Магіяк¹¹.

Асоціація продовжувала розгортання розпочатої ще раніше, в процесі підготовки Книги-Меморіалу, діяльності в осередках зі складання списків загиблих у пеклі голодомору людей, увікопнення убієнних тоталітарною системою селян, встановлення хрестів, пам'ятних знаків і пам'ятників на братських могилах жертв геноциду. "Ведуться зустрічі з жителями сіл району, під час яких встановлюються прізвища померлих. В селищі Гребінки, в селах Лосятин, Пологи, Тростинська Новоселиця, Черніхівка, Вінстави, Ппнчуки вже складено списки загиблих і ведуться підготовчі роботи з упорядкування цвинтарів та встановлення пам'ятних знаків на місцях захоронення жертв голодомору. Випускається газета "Сільський майдан", на сторінках якої друкується "Поминальна книга" жертв голодомору-геноциду", — писав у заяві з проханням прийняти його в члени Асоціації 17 листопада 1992 р. М.П.Таран з емт Гребінка Васильківського району Київщини¹². "Вінниця де-що робить у плані підготовки до 60-річчя голодомору. В окремих селах упорядковуються братські могили, ставляться хрести, газети друкують спогади. З часом їх буде більше," - повідомляв з Вінниці І.Г.Шульга¹³. Голови відділень доповідали Раді Асоціації про виконану роботу. Так, керівники осередку с.Паляницьке Савранського району Одеської обл. Л.С. і М.В.Григорук у звіті "Що нами зроблено від 21 січня 1993 р." сповіщали: "Відвідано майже всіх людей (а це люди похилого віку), які дали свідчення про жертви голоду 1932-1938 рр. 9 травня на кладовищі М.В.Григорук виступив після доповіді про жертви у Вітчизняній війні і розповів про жертви голоду 1932-1933 рр., а Л.С. Григорук зачитала всі прізвища цих людей (тобто, тих майже 800, що ми записали). Потім виступив священик, привезений із сусіднього села, і висловив свою думку. Також було освячено одну із загальних могил жертв голоду". П.Славгородський з с.Яблунівка Лисянського р-ну на Черкащині надіслав фото пам'ятника жертвам голодомору 1932-1933 рр."

Відразу після створення Рада Асоціації почала підготовку до I Всесвітнього форуму українців, домоглася влаштування в його рамках "круглого столу". 22 серпня на форумі працював "круглий стіл" "Геноцид в Україні". Для обговорення на ньому було винесено 3 питання: 1) Міжнародне правове визнання голоду 1932-1933 рр. в Україні як акту геноциду. 2) Участь науковців, громадських діячів у роботі Асоціації дослідників голоду-геноциду 1.932-1933 рр. в Україні. 3) До 60-річчя голоду-геноциду в Україні. Відзначення скорботних роковин цієї трагедії українського народу в Україні і діаспорі. У вступному слові цього зібрання І.Драч зазначив: "Ми зібралися для того, щоб ще раз і ще раз ствердити: голод у 1932-1933 роках був запланованим геноцидом проти українського селянства, яке підтримувало Українську Народну Республіку". Історик з Канади Луцюк підкреслив, що голодомор, "безперечно, геноцид проти українського народу. Світ на Заході це знав, є документи в тій же Англії. Але всі закривали на це очі, бо всі боялися імперії". Самійленко із США констатував, що "це був народовбивчий злочин, адже вимерло 7 - 10 мли людей, а скільки ненароджених? Це був один із найжах-

ливіших проявів геноциду стосовно українців. Уряд України повинен створити комісію з проведення розслідування та дослідження цього злочину. Потрібно перекласти та надрукувати матеріали "Міжнародної комісії з дослідження голоду в Україні 1932-1933 років". Світ не знає про Україну, як державу, а тим більше про цей злочин. Отже, державні мужі та інтелігенція повинні презентувати Україну в світі. Більшовики кидали мільйони доларів, аби ніхто в світі не знав про цей геноцид". Свідок голоду Софія Вовк говорила, що "не хочеться, тяжко згадувати про цей злочин, бо впливають картини, від яких темніє в очах і не віриться самому "невже це було зі мною". А було ж, люди, було. В нашому селі навіть одна мати з'їла своє дитя. А скільки вимерло безневинних людей! Ми глибоко вдячні письменнику Маняку В.А. та його сподвижникам, які почали піднімати це питання на світ і написали цю книгу "Голод-33". Ми будемо писати всі цю книгу, продовжувати складати такі книги по всіх місцевостях. Ми почали таку роботу ще в 1983 р., започаткували богослужіння по убієнних кожному страсну середу".

Історик Юрій Шаповал зазначив: "Усі документи, які відкриваються в архівах, свідчать, що голод 32-33 років - штучний прояв геноциду в Україні. Винуватець цього - політична система, створена більшовиками". Д.Каленик (свідок голоду, Київ): "Дивують деякі посилання на те, що збереглося мало документів. А які потрібні ще документи, як є ось ми - живі свідки цього злочину. Нас ще сотні. Тому записуйте наші свідчення, знімайте копії з фото в архівах. Везіть по всьому світі цю правду". В.Марочко запропонував скласти програму науково-пошукових робіт та звернення до Верховної Ради України про визнання голоду 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Оробченко П.А. (архітектор, Київ): "Тема 32-33 років - неосяжна для дослідження. І чинитися вона має на державному рівні. Держава повинна поставити пам'ятники повсюди, а особливо в столиці. І місце для цього повинно бути теж особливе. Може, це повинен бути взагалі пантеон усім жертвам більшовицького тоталітаризму десь біля пам'ятника Матері-Вітчизні". Учасники "круглого столу" - близько 60 відомих науковців України та діаспори - прийняли звернення до Верховної Ради України про визнання голоду 1932 - 1933 років геноцидом проти українського народу¹⁵.

Напередодні форуму українців у серпні 1992 р. в музеї Шевченка було відкрито експозицію "Голод-33", підготовлену Асоціацією разом з працівниками музею. На виставці було представлено фотодокументи, свідчення очевидців, публікації про голод, художні твори, архівні знахідки, речі селянського побуту 30-х років. Мовчазно почивали жорна, які в 32-33-му нещадно трощили запопадливі виконавці страхітливої за масштабами акції, аби селянам нічим було змолоти останню приховану жменю зерна. Серед експонатів: листи до Сталіна, архівні джерела, статистичні дані, унікальні фото... Книжкова виставка знайомила відвідувачів музею з літературою, що вийшла друком, головним чином за кордоном¹⁶.

"Від нашої свічки, - розповідала Л.Коваленко-Маняк, - таки запалилися свічки по всій Україні. Ми весь час одержуємо повідомлення з різних місць, що відкриваються пам'ятники на давніх голодних могилищах. Вони мають бути гідні пам'яті полеглих. Ми розробили рекомендації щодо опорядження пам'ятних місць, розсилаємо їх представникам президента по районах. Ми звернулися до глав церков, які діють в Україні, з проханням, аби цілий рік, від Покрови до Покрови, правили панахиди по безневинно вбитих голодом людям. Керівники всіх церков поставилися до цього з розумінням, і панахиди вже почалися"¹⁷.

Великомасштабну роботу проводила Асоціація до відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. "Ми не можемо пропустити перших місяців 1993 р., бо в ці місяці 60 років тому Україна вже була суцільним неозорим цвинтарем. Відзначення неодмінно має відбуватися на державному

рівні, адже йдеться про національну трагедію. Україна має постати перед світом як гарант справедливості, захисту прав людини. Треба визначити час основних заходів Скорботної Пам'яті. На місцях треба провести величезну роботу. До початку літа 1993 р. в Україні не повинно лишитися жодного недоглянутого голодного кладовища - тут мають об'єднати свої зусилля представники влади на місцях і активісти осередків Асоціації. Повинні бути складені списки загиблих від голоду людей. Слід і далі збирати спогади ще живих свідків тих страшних подій. Гадаю, зайве казати, що відзначення не може бути одноразовою акцією. Гряде Рік Скорботи!"¹⁸, - підкреслювала голова об'єднання.

Та не судилося Асоціації виконати всі намічені плани. Саме в розпад підготовки до 60-річчя голодомору Лідія Борисівна раптово померла від серцевого нападу. Проте члени створеної нею організації, активісти та члени осередків на місцях продовжували нелегку, але благородну справу дослідження голодомору, увічнення його жертв. 23-24 квітня 1992 р. у м.Харкові Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім.Т.Шевченка, Харківська обласна організація "Просвіта", Інститут історії АН України та Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні спільно провели науково-практичну конференцію "Слобожанщина: голодомор 1932-1933 рр.", на якій було заслухано змістовні доповіді С.І.Пирожкова "Втрати населення від соціальних катастроф 30-х років", Д.В.Табачника "Політична боротьба в керівній верхівці України у зв'язку з подіями голодомору", В.Марочка "Геноцид в Україні: національний аспект" та ін. Учасниками конференції здійснено хресний хід до пам'ятника жертвам голодомору, відправлено панахиду по невинно загиблих під час геноциду 1932-1933 рр.¹⁹

Після трагічної загибелі Володимира Маняка і смерті Лідії Коваленко-Маняк Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні керували заступники голови організації - свідок голодомору, пенсіонер Дмитро Каленик та письменник Олександр Міщенко.

1993 р. побачили світ видання, підготовлені членами Асоціації в Києві та регіонах: збірник "Голод на Сумщині", "Голодомор на Житомирщині, 1930 - 1934 роки: Документи і спогади", монографія І.Шульги "Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору)"²⁰ та ін.

В рамках заходів до 60-річчя голоду-геноциду у вересні 1993 р. було організовано й проведено спільно з Інститутом історії України Національної академії наук України (НАНУ) Міжнародну наукову конференцію "Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки" з участю фахівців України, Росії, США, Японії, які працювали над темою "Голод-геноцид 30-х років в Україні". Очолював оргкомітет конференції віце-прем'єр-міністр України академік Микола Жулинський. У вступному слові він зазначав: "Документи і архівні матеріали, які офіційна влада намагалася навечно заховати від народу, дослідження науковців неспростовно свідчать про планово організоване вождями ВКП(б) у Москві і здійснюване їхніми прислужниками в Україні народовбивство". Перший Президент незалежної України Леонід Кравчук у промові "Ми не маємо права знехтувати уроками минулого!" зазначив: "Сьогодні завдяки подвижницькій праці істориків, письменників, кінематографістів, тих сміливих і чесних людей, хто відкривав нам сторінки трагічної історії України (особливо ж найбільш знаних серед них - українського письменника Володимира Маняка, американських вчених Р.Конквеста і Дж.Мейса), ми можемо твердити, що це була адміністративно спланована акція, до якої були підключені численні ланки державного і партійного апарату. ... Це була спланована акція, ... це був геноцид проти власного народу, але за директивою з іншого центру". Член Ради асоціації Джеймс Мейс сконцентрував увагу на політичних причинах голодомору, виділяючи головний висновок: "Щоб перетворити СРСР на сталінську імперію, потрібно було зламати Ук-

раїну. Це Сталін зробив шляхом організації голодного мору". Член Асоціації Станіслав Кульчицький у доповіді "Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства" підкреслював: "...Голодомор і колективізація пов'язані між собою генетично. Терор голодом став таким же елементом у кампанії насильницької колективізації селянства, яким була вибіркова, під класовими гаслами, експропріація господарств селян-власників... Організований 1932-1933 рр. геноцид має доктринальне походження. В найбільш загальній формі слід висловитися так: безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво"²¹. На конференції були також заслухані доповіді членів Асоціації Ольги Мовчан й Олександри Веселової про голод 1921-1923 та 1946-1947 рр. в Україні²².

Чимало активістів Асоціації взяли участь у науковій конференції "Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні" (Чернівці, 24 вересня 1993 р.), проведений Чернівецькою облдержадміністрацією, Чернівецьким університетом ім.Ю.Федьковича, Центром буковинознавства при Чернівецькому університеті. У вступній промові на конференції ректор університету, академік С.С.Костмшин наголосив: "Це була цілеспрямована і детально продумана акція геноциду проти народу України, реакція на його опір суцільній колективізації.... Тож віддаймо данину пам'яті жертвам голодомору, більшовицького терору..."²³.

Постійно публікувалися праці членів Асоціації І.Драча, Л.Танюка, З.Думи "Прах мільйонів жертв стукає в наші серця"; М.Коця "День скорботи"; "До свідків голодоморів"; "Споминами про жертви голодоморів займаються скульптори і науковці"; С.Кульчицького "Геноцид? Геноцид!"; "Тридцять третій рік. Чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству?"; "Геноцид українського народу"; С.Кульчицького і Є.Шаталіної "Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-1933)"; Л.Лук'яненка "... А в Кримінальному кодексі немає кари за голодомор"; В.Марочка "Голодомор в Україні: Причини і наслідки"; "Бодай те лихо не верталось"; "Голодомор в Україні (1932-1933): причини і наслідки. Конспект лекцій"; Дж.Мейса "Голодомор: Чи буде світ знати про це?"; "«Зачаровані кола ідола, або про тоталітаризм і геноцид в історії України"; "Земля на крові"; Ф.Морозюка "Келегейський мор: спогади очевидців геноциду (голоду) 1932-1933 рр."; О.І.Ікілева "Як це було на Дніпропетровщині: результати наукових розвідок місцевих істориків про голод 1932-1933 рр. в краї"; Ю.Шаповала "Людина і система. (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні)"; "Колективізація сільського господарства на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів"²⁴ та ін.

Завдяки дослідженням науковців-членів Асоціації тема голодомору почала входити до навчальних планів шкіл, технікумів і вузів, до підручників та навчальних посібників. Величезна роль у діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні, особливо у справі видання документів, матеріалів та спогадів, підготовки до створення меморіалу жертвам геноциду належить патріоту України, американцю українського походження Мар'яну Павлу Коцю (м.Нью-Йорк, США) — журналісту, видавцю, громадському діячеві, меценату. М.П.Коць - почесний член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, завдяки спонсорській допомозі якого видано більше 10 праць з актуальної тематики геноциду голодом, почесний член Співки композиторів України, почесний громадянин м.Дубна, нагороджений за благодійницькі справи державними та церковними відзнаками.

Великим є внесок у справу увічнення пам'яті полеглих у 1932-1933 рр. від голоду-геноциду патріота-українця з США - Голови Комітету вшанування жертв голодомору в Чикаго Миколи Міщенка.

Впродовж серпня-вересня 1996 р. у приміщенні музею Т.Шевченка демонструвалась організована Асоціацією виставка скульптурних праць Петра

Капшученка (США) з голодоморної тематики. 20 творів митець передав у дарунок Україні, в т.ч. "Незабутні роки", "Колосків шукачі", "Гнані", "За хлібом", "Забути"²⁵.

З 10 грудня 1994 р. Асоціацію очолював народний депутат України Левко Лук'яненко. З 21 грудня 1996 р. до 22 травня 1998 р. - доктор історичних наук Василь Марочко. Л. Лук'яненко став почесним головою організації. З 22 травня 1998 р. Асоціацією керує Левко Лук'яненко.

Зважаючи на те, що Асоціація - науково-дослідницька й просвітницька організація, яка вивчає три радянських голоди в Україні, 1998 р. за рішенням IV з'їзду організації її названо "Асоціація дослідників голодоморів в Україні". З'їзд ухвалив у числі головних своїх рішень вимогу до Верховної Ради та уряду України встановити День Скорботи й Пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр.²⁶

До 65-річчя голодомору 30-х років Асоціація спільно з Інститутом історії України НАНУ 28 листопада 1998 р. організувала й провела міжнародну науково-теоретичну конференцію "Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків". Конференцію підготував оргкомітет, очолюваний віцепрем'єр-міністром України, директором Інституту історії України НАН України, академіком Валерієм Смолієм. У роботі зібрання взяли участь понад 50 науковців з науково-дослідних закладів, вузів, установ культури, державних і громадських організацій столиці й регіонів України, дослідники з Росії, Франції, США. Було заслухано понад 30 змістовних доповідей. "Політика голодомору" - тема доповіді доктора історії Дж.Мейса (США). З доповіддю "Юридичні аспекти голодомору 1932-1933 років" виступив голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні Л. Лук'яненко. "Голод 1933 року в контексті міжнародної політики" - тема доповіді доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України В. Марочка; "Статистика жертв голодомору в світлі архівних джерел" - доповідь начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, доктора історичних наук Р. Пирога; "Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору" - доповідь доктора історичних наук, професора Національного університету ім. Т.Г. Шевченка Володимира Сергшчука; "Інформаційне висвітлення голодомору органами ГПУ УСРР" - доповідь керівника Центру історичної політології і етнонаціональних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктора історичних наук Юрія Шаповала; "Голодомори в Україні як вияв антиєвгенічної політики держави" — доповідь доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Сергія Білоконя.

Інтерес учасників і гостей конференції викликали доповіді, присвячені регіональній історії голодомору. Актуальними й цікавими були доповіді активіста Асоціації дослідників голодоморів в Україні П. Ящука з Хмельниччини - "Малодосліджені аспекти геноциду-голодомору в Україні"; кандидата історичних наук, доцента Кременчуцького державного політехнічного інституту Г. Капустян — "Голодомор у селянській ментальності" та ін. Про голод 1932-1933 рр. на Миколаївщині розповів декан Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова (Миколаївська філія), кандидат історичних наук Микола Шитюк, на Дніпропетровщині - кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного університету Олександр Нікілев.

Велику зацікавленість викликали доповіді члена Асоціації М. Булди з Полтавщини - "Трагедія краю Григорія Сковороди: голод 1932-1933 рр. на Чорнухинщині"; "Репресії голодом на Уманщині" та активістів організації, директора Тальнівського музею хліборобства на Черкащині В. Мицика і його земляка, працівника Тальнівського краєзнавчого музею О. Шатайла - "Голод

у с.Романівці Тальнівського району Черкаської області". "Ужинок смерті під час голодомору 1932—1933 рр. у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області" - таку доповідь виголосив член Асоціації Ю. Авраменко. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Олександра Веселова виступила з доповіддю "Увіковічення загиблих від голодного мору".

Зібрання голодознавців стало свідченням зростання інтересу наукової громадськості до проблеми дослідження голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Учасники та гості наукової конференції заслухали виступ академіка Валерія Смолія "1933-й рік в нашій пам'яті, в нашій історії" на Вечорі-реквіємі пам'яті жертв голодомору, що відбувся в Національній філармонії України. Від учасників конференції було покладено квіти до пам'ятного знаку жертвам голоду-геноциду.

Конференція схвалила такі висновки і рекомендації: Міжнародна наукова конференція до 65-х роковин голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні проводиться в незалежній Українській державі спільно зусиллями співробітників Інституту історії України НАН України і активістів Асоціації дослідників голодоморів в Україні за участю офіційної влади, перш за все віце-прем'єр-міністра України, директора Інституту історії України Національної академії наук України академіка В. А. Смолія. В результаті дискусії конференція підтвердила висновок про штучність голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Учасники конференції висловилися про необхідність розгортання подальших наукових досліджень з цієї пекельно-трагічної теми. Конференція рекомендувала організувати системне вивчення документів, пов'язаних з історією українського суспільства 20-30-х років; розширити зв'язки з ученими, дослідниками в регіонах України та зарубіжних країнах, які вивчають проблему голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні, аби продовжити її дослідження, поповнити джерельну базу актуальної наукової теми через виявлення нових документальних даних, запис спогадів в-свідчень людей, які пережили голодоморну жакхливість, і очевидців трагедії, аналіз соціальних, демографічних, моральних та психологічних наслідків; звернутися до уряду України з проханням сприяти виданню три томника свідчень Комісії Конгресу США з проблеми голодомору в Україні 1932-1933 рр.; розгорнути вивчення й розробку теми, створення збірників архівних документів та спогадів-свідчень людей, які постраждали від голоду, та очевидців народної трагедії в регіонах України; створити Інститут дослідження геноциду українського народу; скласти перелік пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам голодомору; звернутися до уряду України з проханням-пропозицією про надання пам'ятникам жертв голоду-геноциду статусу всеукраїнських та місцевих і взяти їх під охорону держави; поставити питання перед урядом України про створення Національного Меморіалу-музею "Голод-33 - Геноцид українського народу"; просити уряд України дати правову оцінку подіям 1932 - 1933 рр.; вимагати проведення міжнародного суду над організаторами голодомору-геноциду ²⁷.

Тема пам'яті загиблих від комуністичної диктатури, відповідальності за скоєні злочини, геноцид українського народу викладена у виданнях членів об'єднання В. Шкварчука "Из-под грифа "Совершенно секретно"; А.Моцного "Страшна правда голодомору"; А.Куліша "Геноцид: голодомор 1932-1933: причини, жертви, злочинці"; Л.Лук'яненка "Нюрнберг-2"; П.Половецького "Геєнна огненна та інші документальні праці буття українського народу" й ін.[^].

2003 р. опубліковано книгу "Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)" на відзначення 70-річчя голоду-геноциду. В збірнику зібрано документальні, публіцистичні та художні праці 19 авторів-упорядників, в яких розповідається про найбільшу й найстрашнішу катастрофу українського народу - голод-геноцид 1932-1933 та

голодомори 1921-1923 і 1946-1947 років в Україні. В працях членів Асоціації, вміщених у книзі, висвітлюються причини голодоморного лихоліття, наводяться документи й свідчення його очевидців, списки жертв голодного мору, наслідки всенародної трагедії. Провідною у виданні є думка про увічнення пам'яті полеглих від голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні²⁹.

Названі публікації - статті, збірники документів, матеріалів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, - є друковано-монументальною пам'яттю про жертви геноциду, що повинна зберігатися нинішніми й прийдешніми поколіннями для увічнення безневинно загиблих у найстрашнішому лихолітті ХХ ст.

У цьому надзвичайно вагома роль належить Асоціації дослідників голодоморів в Україні з її постійною увагою до проблеми голоду-геноциду, діяльністю, пов'язаною з відзначенням річниць голодоморів, збором спогадів-свідчень, їх публікацією, виступами у засобах масової інформації, роботою з осередками в регіонах України, що сприяє поширенню правди про геноцид, вихованню молодого покоління українців патріотами, які не допустять повторення подібного в майбутньому. Асоціація всіляко сприяє рухові населення за увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду в пам'ятних знаках та пам'ятниках, домагається державної участі у створенні монумента в столиці України.

Як відомо, замовчувані багато десятиліть в СРСР жертви голоду-геноциду не були забуті в країнах Заходу. І так само, як перші публікації про трагедію в Україні були видані за кордоном, так і перші пам'ятники жертвам цієї трагедії було споруджено за кордоном. Найперший у світі пам'ятник жертвам людовбивства голодом в Україні встановлено в Канаді в м.Едмонтоні в жовтні 1983 р. - до 50-річчя голоду-геноциду. На постаменті пам'ятника, встановленого в канадському м. Вінніпезі, напис: "Цей пам'ятник споруджено для відзначення 50-ліття голоду-геноциду в Україні в 1932-33 роках і для увічнення пам'яті понад 7000000 невинних жертв пляново створеного голодомору советським урядом у Москві. Пам'ятаючи цю велику трагедію, ми переконані, що цей нелюдський вчинок ніколи не відійде в забуття, і це небувале страхіття ніколи не повториться в історії людства"³⁰. Пам'ятник загиблим від голодомору українцям відкрито в Мельбурні (Австралії), Хрест-пам'ятник на вічну пам'ять 7 мільйонів жертв голоду в Україні 1932-1933 рр. споруджено коштом українців Великобританії в Лондоні. 18 травня 1986 р. пам'ятник жертвам голодомору відкрито у США в центрі Лос-Анджелеса. Автор проекту цього пам'ятника - архітектор Тарас Козбур. Цементна споруда має бронзову дошку, де на тлі цвинтаря з великою кількістю хрестів зображено вмираючу сім'ю. Чоловік, скинувши руки догори, кличе Бога, а жінка біля його ніг схилилася над помираючими дітьми. Одне дитя вже померло, друге вона душить власними руками, щоб воно не мучилось... Над Україною темні хмари і багато гайвороння... Зловісний 1933-й рік... Внизу напис англійською мовою: "В пам'ять про 7.000.000 українців, жертв російського комунізму, які втратили свободу, майно і життя за наказом радянського уряду під час геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр."³¹.

Величний монумент жертвам людомору в Україні встановлено 1993 р. в Чикаго (США). Він являє собою білий мармуровий хрест, на ньому - терновий вінок з написом у центрі: "1932-1933", у підніжжі хреста - бронзова скорботна фігура матері, яка схилилася над померлою дитиною. В центрі постаменту українською та англійською мовами напис: "В пам'ять понад семи мільйонів жертв голодомору в Україні, штучно створеного московською комуністичною владою". На боковій стороні п'єdestалу напис: "Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам'ятник поставлено 1993-го року заходами української громади міста Чикаго і околиць у 60-річчя голодомору в Україні". Автор монумента - скульптор Куш.

2002 р. відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору в Україні в Австрії

(Перхтопсдорф, околиця Відня) - три об'єднані стели увінчано хрестом і тризубом й напис українською та німецькою мовами: "Схилимо голови перед вічною пам'яттю мільйонів українців — безвинних жертв комуністичного голокосту — голодомору 1932-1933 років".

Зі зняттям "табу" із забороненої теми в 2-й половині 80-х років у селах України почався рух за створення списків людей, поглинутих голодним мором. Так, до середини 1988 р. було складено списки жертв голодомору у с.Тарган Володарського району Київської обл. Відомості зібрали ветерани праці, пенсіонери О.І.Овдіюк та А.А.Масло - живі свідки голоду 1933 р., які його пережили й вижили. В селі з голоду померло 360 осіб, а під час Другої світової війни загинули 52 особи⁵². "В моєму селі Стецівці, що на Звенигородщині, за офіційними даними, вмерло в 33-му р. близько 1390 чоловік. Зрівняймо: у війні 41-45 років — близько 300. Загиблим у війну споруджено величний пам'ятник, що стоїть на пагорбі старого цвинтаря. Кожної весни жителі села проводять торжество 9 травня. Будучи на цвинтарі, я обов'язково обходив поховання 33-го і думав: тут, біля братських могил, де лежать по 25 і більше чоловік, з котрих половина діти, - ось де потрібний пам'ятник", - стверджував П.Л.Задоріжний з Дніпропетровщини³³.

У липні 1988 р. пленум президії правління Київської письменницької організації ухвалив рішення про створення Народної Книги Пам'яті про голод 1932-1933 рр. в Україні та спорудження пам'ятника його жертвам³⁴.

На деяких кладовищах земляки почали встановлювати полеглим у голодомор пам'ятні хрести. "Наші люди завжди пам'ятали страшні роки організованого голодомору. Потай ставили хрести, доглядали могили. І коли настала слухна година, стали увічнювати пам'ять померлих. А вже 1989 р. в селах Мошурові, Поташі громадою поставили гранітні пам'ятники. Через рік такі ж встановили на місцях поховань у Зеленькові, Соколівочці", - повідомлялося в народознавчому віснику "Світовид" Тальнівського музею історії хліборобства. 1989 р. було встановлено перший пам'ятник на кошти сільради в с.Різуненковому Коломацького району Харківської обл³⁵. Того ж року відкрито Меморіал пам'яті жертв сталінського терору у с.Паньківці Старосинявського району на Хмельниччині. На пам'ятних таблицях першого в районі меморіалу - 72 імені, які розшукали ентузіаста села. На сільському пам'ятнику напис : "Нехай таке більше не повториться. Жертви сталінського терору. Вони померли з голоду в 1933 році". На кладовищі села Ожарівка встановлено хрест, на могилі - меморіальні плити з іменами понад 400 сільчан, загиблих 1933 р. "Жителі села Ожарівка, які померли у 1933 році від штучно створеного голоду".

В селах Адампіль, Івки, Цимбалівка встановленоobeliski. У селі Паплинці поставлено огорожу біля могили жертв 33-го року і встановлено пам'ятник³⁶.

Навесні 1990 р. за ініціативи відомого українського письменника В.Маняка було проведено Всеукраїнський тиждень пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. та сталінських репресій.

Пам'ятники загиблим від голоду 30-х років почали ставити в основному завдяки ініціативі, ентузіазму, душевному поруху окремих людей та громадських організацій. "У лютому 1990 року я опублікував статтю про голодну весну 1933-го в газеті "Трудова слава", - розповідає К.Гудзенко з м.Кам'янки па Черкащині. - Ми не маємо права забувати про трагедію 1933 року. Отже, моє звернення через радіо і газету до своїх земляків з Коханівки з проханням зробити невеликі пожертвування, щоб встановити на кладовищі пам'ятник, прискорило збір грошей. У квітні, а точніше 23 числа, 1990 року в скорботно-урочистій обстановці при відправленні панахиди було відкрито перший в районі пам'ятник жертвам голодомору в селі Коханівка. На відкритті пам'ятника зібралися люди від малого до старого, численні рідні і

гості приїхали на автобусах і автомашинах з Черкас, Кам'янки, сіл Баландино, Радиванівки, Тимошівки і навіть з Кіровоградської області. У здійсненні цього важливого заходу велику роль відіграли завідувачий Коханівською ділянкою колгоспу "Дніпро" Заболотній Василь Петрович, голова правління цього господарства Шевченко Сергій Петрович та безпосередні виконавці роботи Натальченко Андрій Матвійович і його брат Іван. За почином коханівців почали відкривати пам'ятники в селах Ребедайлівка, Михайлівка, Катеринівка. За останні роки відкрили пам'ятники в Юрчисі, Баландиному (два), Радиванівці, Оляїному, Лебедівці, Жаботипі, Завадівці, Флярківці, "Тимошівці, Вербівці та в м.Кам'янці. Всього у районі побудовано 16 пам'ятників. У стадії будівництва вони в с Грушківці та Телепіїному. Великий внесок у цю справу зробив М.Ю.Тамко - відповідальний секретар районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мені довелося побувати в селах району по 3-8 і навіть десять разів, вести розмови з головами сільських рад на семінарах і повсюдно ставити одне і те ж питання: будівництво в селах пам'ятників і складання списків жертв голоду. Списки жертв складено майже в усіх селах. За неповними даними, в районі померло мученицькою смертю майже дванадцять тисяч осіб, тоді як з фронту не повернулося 3840 чоловік⁷. Восени 1990 р. було відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору у м. Лисичаїську Ворошиловградської області. У серпні 1990 р. з ініціативи письменника О.Коломійця Українським фондом культури за участю письменників, художників, краєзнавців і священиків на березі р.Сули біля м. Лубен на Полтавщині було обрано й освячено місце для спорудження пам'ятника жертвам голодомору 1932-33 рр., насипано Курган Скорботи і встановлено Хрест, що нагадує про обов'язок сущих перед пам'яттю предків. У Переяслав-Хмельницькому р-ні на Київщині організації Товариства української мови ім. Т.Шевченка, Руху, УРП, Братство козаків Переяславського полку 29 липня 1990 р. встановили перший в районі пам'ятний хрест жертвам голодомору на Андрушівському кладовищі. Було відслужено панахиду по померлих⁸.

1991 р. увічнила пам'ять жертв голоду стела, встановлена в с.Сніжків Банківського району Харківщини⁹. Того ж року за ініціативи вчительки Н.Баранової на місці масових поховань жертв голодомору в с.Лецьки було встановлено обеліск, споруджений коштом місцевого колгоспу "Зоря" (тодішній голова правління В.Герасименко). За допомогою старожилів у багатьох селах району були відшукані місця масових поховань померлих з голоду в 1932-1933 рр. На кладовищах міста і сіл Переяслав-Хмельницького району встановлено жертвам голодомору близько 20 пам'ятних хрестів, що споруджувалися за допомогою місцевих колгоспів та радгоспів¹⁰. Один з пам'ятників 1991 р. збудував у с.Соболівка Броварського району Київської обл. селянин В.Онопрієнко. Допомогали йому школярі. На могилі дев'яносто шести невинно убієтих сталінською репресивною машиною жителів села - бетонні плити, на яких викарбувано імена й прізвища жертв голодомору та напис: "Вічна пам'ять односельчанам, що померли в голод 1933 року"¹¹.

14 червня 1992 р. було відкрито пам'ятник жертвам голодомору в с.Тимошівка Черкаської обл. (автор виготовленого сільськими майстрами пам'ятника - районний архітектор О.Ковтун)¹².

Розпочата ентузіастами діяльність поширювалася по всій Україні. У с.Слобідка Миргородського району Полтавської обл. в травні 1992 р. відкрито та освячено Пагорб Скорботи. Очолював цю роботу Степан Марченко. У вересні 1992 р. встановлено пам'ятники в селах Лисянка, Журниці Лисянського району, Полковниче, Іваньки, Дзеньківка Маньківського та 12 пам'ятників у селах Коханівка, Ребедайлівка, Михайлівка Кам'янського району Черкаської обл. У багатьох селах України проведено уроки пам'яті. В деяких селах створювалися Книги Пам'яті¹³.

1992 р. відкрито пам'ятник жертвам голодомору 1932-1933 рр. у Великій Вовнянці Таращанського району Київської області. На місці колишніх поховань безвинно убитих голодом односельці поставили простий хрест, перев'язали його вишитим - червоне з чорним - рушником і поклали на високу могилу 700 хлібин - від звичайних чорних "цеглинок" до пишних паляниць і здобних великодніх пасок. Саме приблизно стільки (бо хто ж їх тоді рахував?) померло людей голодною смертю в селі, що розкинулось на благодатних родючих чорноземах. Для порівняння: за 4 роки Другої світової війни на різних фронтах загинуло 252, за 1 рік голодомору - понад 700 жителів села¹¹.

Високий курган, увінчаний хрестом, насипали за козацьким звичаєм у райцентрі трудящі Деражнянського району Хмельниччини в пам'ять про загиблих від голоду земляків. Хресним ходом пройшли до підніжжя кургану мешканці райцентру, посланці сіл, сусідніх районів, гості з Чортківського району Тернопільської області, з трудящими якого деражнянці уклали угоду про співробітництво¹⁵.

Новий Айдар Луганської області: під горою - чорна кам'яна стела з написом: "Жертвам голодомору 1932-1933 років на Луганщині", над нею - 8-метровий хрест. Бетонне перехрестя і металевий дзвін — такий пам'ятний знак жертвам голоду-геноциду встановлено у географічному центрі нашої держави - Добровеличківці до 60-річчя поминання померлих голодною смертю¹⁶.

У райцентрі Велика Михайлівка Одеської області у відкритті пам'ятника жертвам голодомору, встановленні імен замордованих радянською владою хліборобів брали участь місцеві жителі, школярі¹⁷.

У книгах, збірниках, створених у регіонах, вміщено списки людей — мартирологи поглинутих голодним мором.

У Молодіжному парку Харкова (облаштованому за радянських часів на місці колишнього міського кладовища), біля першого в Україні Хреста, поставленого в пам'ять про жертви голодомору, відбулася панахида. У скорботні дні відзначення 60-х роковин голоду-геноциду в області було встановлено більше 100 пам'ятних знаків, хрестівTM.

У лютому 1993 р. Указом Президента України Л.Кравчука у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору-геноциду 1932-1933 рр. було визначено загальнодержавні заходи. В зверненні оргкомітету з проведення цих заходів зазначалося: "Важливо, щоб у кожній області, кожному районі, місті і селі нашої тепер незалежної держави ми вшанували світлу пам'ять безвинно загублених голодом людей. Впорядкування масових поховань замучених голодом, встановлення хрестів, інших пам'ятних знаків, впорядкування кладовищ, проведення в церквах і храмах молитов та панахид - найперше і найголовніше, чим можна було б воістину по-народному, по-християнськи спом'янути наших загиблих від голоду-геноциду батьків і матерів, братів і сестер. Про страхітливий злочин комуністичної кліки проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша молодь, наші діти"¹⁹.

Чимало пам'ятників споруджено в ході підготовки до відзначення 60-річчя народної трагедії. Хрести жертвам голодомору встановлено влітку 1993 р. в центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с.Соколівка Крижопільського району Вінницької області⁵⁰. Восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації "Меморіал" споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду в Червонограді Львівської обл.⁵¹. В центрі с.Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді Хреста, обплутаного колючим дротом, під яким встановлено скульптуру виснаженої матері з мертвою дитиною на руках. Автор цього пам'ятника - скульптор-художник Л.Гомон⁵².

11 вересня 1993 р., під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих у 1932-1933 рр., було відкрито пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської обл., біля Мгарського

Спасо-Преображенського монастиря на Зажур-горі - 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник збудовано за ініціативою та коштом Українського фонду культури й громадськості Лубенщини. Жалобний молебень за убієнними голодом на відкритті меморіалу відправив архієпископ Полтавський і Кременчуцький Феодосій та настоятель Успенської церкви в Полтаві отець Микола. Автори меморіалу - архітектор А.Ігнащенко та конструктор І.Лебедич⁵³. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний меморіальний знак з граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берепію як символ України з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях. Автори пам'ятного знака - художник В.Перевальський та архітектор М.Кислий.

Того ж дня було відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам голодомору в с.Гарбузівка на Полтавщині. На постаменті пам'ятного знаку напис: "Україно моя! Не допусти злодіянь 1933 року в майбутньому". Наводимо роздуми Г.І.Жука, вчителя-пенсіонера, з приводу відкриття пам'ятного знаку: "Це був страшний час. Без трепету слухати розповіді живих ще свідків неможливо, а тим більше розповідати про це. Ось лише приголомшуючі числа. Під час Другої світової війни, яку вважають найбільш кровопролитною з усіх воєн, на фронті загинуло 47 людей з села. Одержавши повідомлення про смерть воїна, його мати, жінка, діти не плакали, а вили. Їх підхоплювали ті, які вже переплакали своє повідомлення, і село нагадувало пекло, в смолі якого топились людські душі. У 33-му цього не було. Тут мовчки вкидали мертвих у колодязі чи погребі, мовчки чекали своєї смерті. В селі Гарбузівка убито під час голодомору 362 людей, майже у 8 разів більше, ніж під час війни за 4 роки"⁵⁴.

На відзначення 60-х роковин голодомору за ініціативою директора заповідника, лауреата Шевченківської премії М.Сікорського та участю скульптора І.Зарічного 1993 р. на Альтицькому кладовищі в м.Переяслав-Хмельницькому жертвам голодомору встановлено пам'ятний знак⁵⁵. У с.Суше Полтавської області на братській могилі люди поставили великого хреста, щоб живі пам'ятали голодомор. "В ту могилу кидали ще й живих", - згадувала Г.О.Ткаченко.

У вересні 1993 р. в пам'ять про убієнних голодомором 1932-1933 рр. було поставлено пам'ятний Хрест на Вознесенському цвинтарі м. Кременчука. Величезний хрест над могилою у Кобеляках на Полтавщині розіпнув свої руки під небом, щоб не дати нашій пам'яті зарости забуттям, як заростали донедавна стежки до ям, колодязів і звалищ, заповнених у 1933 р. тілами нещасних жертв голодомору⁵⁶. Встановлено пам'ятники у Лашовій та Веселому Куті, Шаулісі, Лагедзині, Білашках, Гордашівці на Київщині; у с.Кисівці та хуторі Кращанициному на Харківщині. "Вшановуючи пам'ять тих, кого забрав голодомор, на кладовищі безлюдного тепер хутора за допомогою найнятого бульдозера спорудив я чотириметровий курган-могілу. Спить спокійно, мої замордовані земляки", - написав у своїх спогадах про зведення пам'ятника на хуторі Кращанициному В.Я.Сергієнко⁵⁷.

З ініціативи громадських організацій селища Дніпровського Верхньодніпровського району Дніпропетровської обл. коштом та зусиллями крох-малепаткового комбінату в 60-річчя голодного року 1933 р. на братській могилі загиблих споруджено пам'ятник (автор Олексій Блоха), який увічнює відреставрований Хрест колись зруйнованого і зневаженого храму, чия велич стверджує пезнищеність народної пам'яті й віри⁵⁸.

Пам'ятні хрести жертвам голодомору 1932-1933 рр. встановлено на кладовищах у селах Віненці, Гайшин, Дениси, Мала Каратуль, Пологи-Вергуни, Пологи-Чобітьки, Пологи-Яненки, Помоклі, Хоцьки, Циблі та ін. на Переяславщині. 1993 р. при вході на цвинтар с.Рижавка на Уманщині встановлено двометрову гранітну стелу з написом "В пам'ять померлим у період голоду 1932-1933 років від жителів села Рижавки". На пам'ятнику, спорудженому

1998 р. у райцентрі Лисянка на Черкащині жертвам голодомору 1933-го і репресій, викарбувано, скільки загинуло у кожному із сіл: Лисянка - 1210, Босівка - 400, Жаб'янка - 500, Кам-Брід - 560, Хижинці - 900, Чеснівка - 263, Яблунівка - 591, Почапенці - 1750, Верещаки - 750, Воти́лівка - 600, Смільченці - 760...

У с.Світанок 29 серпня 1999 р. патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет освятив церкву св.Миколая Чудотворця, збудовану в пам'ять жертв голодомору 1932-1933 рр. і Чорнобильської катастрофи 1986 р. (архітектор Л.Скорик)⁹⁾.

"Чому ж на такій благодатній землі у 33-му вмирало стільки працюючих людей?" - непокоїло вчителя з Паньківців П.П.Крутого, який зі своїми однодумцями запросив у 1989 р. нас, працівників районної газети, на відкриття сільського меморіалу жертв голодомору. В Ожарівці вчитель-пенсіонер І.І.Чиж на місці убієнних голодом встановив хрест, а на могилі — плиту з переліком прізвищ, а то й лише імен, запросивши священників відправити, хоч і через стільки літ, першу панахиду. "Це були мої друзі-ровесники, - розповідав учитель П.Крутий. - Разом у школу ходили. Василь Степанович Герасимов. Пам'ятаю, у мого батька і в нього були коняки, то часто об'єднувались, щоб обробляти клопоть землі. А з Михайлом Бенедом разом пасли худобу. Не всіх ми виявили, як їх звали по батькові, але писали те, що знаємо, кого пам'ятаємо. Вдивляємось у написи на пам'ятних таблицях, слухаючи спогади вчителя-пенсіонера про життя й долі людей, прізвища яких мовчки промовляють про біль і трагедію покоління. Усі вони хотіли жити, мріяли про щасливу працю біля землі - та не судилося. 348 імен розшукали ентузіастів села. Тепер усіх - 372. їх дописали ті, хто колись жив і працював у селі, а тепер мешкає далеко від рідних Паньківців, але часто приїздить поклонитись могилам рідних і близьких"¹⁰⁾.

"Люди у селі вимирали, падали як солома у жнива. Під огорожею лежала дівчина (Павуки - на них казали) років семи. Кожен боявся їй крихту подати чи до себе взяти, бо вона куркульська дочка. Які ж то були куркулі? Мав коня, не хотів йти у колгосп, то вже й куркуль. Так та дівчинка й захолола під тином. По 3-4 трупи щодня везли на цвинтар. Там викопали таку яму, десять метрів п'ять на десять. Туди всіх і хоронили. Присипали землею, так і запалася земля. Місце добре видно на сільському кладовищі. Тільки недавно пам'ятник поклали і обгородили могилу жертв 33-го...", - згадував М.М.Коломієць з села Паплинці на Хмельниччині. "По 3-4 мерці без трупів в одну яму закопували... Бачачи таке, то [люди] намагалися що-небудь рвати і їсти. Траву виривали, худобу, хто мав, то різали, рятувались, як могли. І все ж багато людей померло. Про всіх не напишеш, бо ніяка книжка не вмістить того всього. Голодними на роботу ходили, сподівалися, що там хоч якась баланда буде. То були страшні дні. Моторошно стає від самої згадки про них. Коли буваю на кладовищі, то зупиняюсь біля хреста й могили померлих у 33-му...", - розповідала В.С.Карпович з с.Стара Синява.

"У Заставцях дуже багато людей померло тоді. їх підводами звозили на цвинтар, де була викопана велика яма, у якій усіх і засипали землею. Знаю, що з голоду померли Микита Хоменко, Ольга Хоменко, Юхим Пискун, Тодос Девлиш, Лука Захаренко, Павло Голубчик, Іван Коробчук, Сеїька Коробчук, Іван Скрипник. І ще дуже багато людей померло. Люди падали на обійсті, на дорозі, в полі. Дуже багато у Заставцях було трупів, опухлих від голоду людей", - ділиться спогадами житель села Заставці І.М.Костик. - Мені і досі серце не заспокоюється, як мою подружку Зофію Пастух посадили мертву в ямі над усіма мертвими. Мама убрала її у вінок і в бинди... А ще ж но бачилися ми з нею кілька годин тому і говорили... Не стало Зофійки, моєї ровесниці, і ніхто з рідних не проводжав її в останню путь. Як уклали у тачку, так і завезли в кагат, де скидали всіх мертвих. Йшов мій племінник Гордій з по-

ля, зайшов подивитися в кагат, як хоронять. Прибіг до мене: "Йди, Лідо, подивися, Зофійка сидить в могилі як молодуха". Не пішла я, бо знала, що як гляну в кагат, то впаду у нього," - свідчить Л.С.Міщенко⁶¹.

Але цей рух совісті й очищення зустрічає подекуди й прояви політичного хуліганства й бандитизму, що виявляється у нищенні в областях хрестів, що нагадують про голодомор, актах вандалізму по відношенню до пам'яток жертвам репресій. Цьому прощення не може бути. Ми повинні бути гідними пам'яті полеглих.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні, інші громадські організації неодноразово зверталися до вищих державних органів України з пропозиціями про встановлення офіційного Дня пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. 26 жовтня 1998 р. Кабмін України прийняв постанову про 65-ту річницю голодоморів, нею передбачався комплекс заходів, серед яких — упорядкування могил жертв голодомору, проведення молитов, панахид⁶². А 26 листопада Президент України Л.Д.Кучма підписав Указ "Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору" у четверту суботу листопада щороку⁶³. Живі квіти до пам'ятного знаку жертвам комуністичного терору поклали голодознавці - учасники Міжнародної конференції на відзначення 65-х роковин геноциду.

В середині листопада 1998 р. на відзначення 65-ї річниці голоду-геноциду в Національній парламентській бібліотеці України було відкрито книжкову виставку "Голодомор в Україні — біль нашого народу", в Українському домі Головним архівним управлінням та рядом архівів було організовано виставку відповідних документів і матеріалів.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні організовує й проводить заходи до річниць людомору-геноциду.

Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, смуток і біль у душах людей. Мертвим, як і живим, теж болить! Майже в кожному селі і місті є люди, які пам'ятають місця масових поховань у голодні 1932-1933 рр. І високим моральним та патріотичним обов'язком місцевої влади і громадськості є належним чином упорядкувати ці братські могили і встановити біля них меморіальні знаки, пам'ятники. Величний пам'ятник Скорботи має височіти у столиці України — Києві. За вчинений злочин проти людства винних треба судити й покарати. Адже за такі злочини строку давності немає.

В "Рекомендаціях парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років" від 14 березня 2003 р. наголошується: "До Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій 22 листопада 2003 року в місцях масових поховань загиблих від голодомору 1932-1933 років установити пам'ятні знаки для увічнення їхньої пам'яті"⁶⁴. А в розпорядженні Президента України "Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні" від 6 грудня 2002 р. першим пунктом вказується: "Спорудити в місті Києві Меморіал пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій"⁶⁵.

Сподіваємось на це. А поки що різні заходи до 70-річчя геноциду, встановлення пам'ятних знаків йде за ініціативою прогресивних громадських діячів й організацій. Приміром, у м.Києві, на території Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП) 15 листопада 2002 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції "Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу" було відкрито пам'ятний знак жертвам людомору. У скульптурній його основі - білий янгол на чорній мармуровій плиті і три колоски, "ув'язнені" за колючим іржавим дротом⁶⁶.

"У кожному селі мають бути пам'ятники, що розповідали б про роки голодомору, репресій...", - вважає Ф.Харчук з села Іванківці Старосинявського району, що па Хмельниччині⁶⁷. Більшість населення нашої країни, думається, з ним солідарна. "Переконаний - у Києві має постати величний Меморіал

жертвам Голодомору. Пам'ятники потрібні в усіх регіонах держави. Це не формальність, а свідчення глибокої шани до загиблих, невмирущої пам'яті про цю трагічну сторінку історії та водночас - символ безсмертя нашого народу. ... Минають роки. Минають століття. Та зболена пам'ять про заморених голодом, розстріляних, закатованих житиме вічно. Вона - нагадування минулого й пересторога майбутньому, - сказав Президент України Л.Кучма 2002 р. у "Зверненні до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій"⁶⁸.

Хай пам'ять про невинно убієнних голодом буде світлою і вічною!

- ¹ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ² 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. - К., 1991. - С.9.
- ³ Там само. - С. 13,14.
- ⁴ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ⁵ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. - С.2,4.
- ⁶ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Див.: "Ми зяталися, полинів не буде...". Про Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні розповідає її голова Лідія Коваленко-Маняк. (Записав Володимир Кулик) // Сучасність. - 1993. - №1. - С.93.
- ¹¹ Там само. - С.94.
- ¹² Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ "Круглий стіл "Геноцид в Україні" у програмі Всесвітнього форуму українців. "Експозиція про голод-геноцид". - 1992. - Серпень.; Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ "Ми зяталися, полинів не буде..." - С. 93 - 94.
- ¹⁸ Там само. - С.94.
- ¹⁹ Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції. "Слобожанщини на. Голодомор 1932 - 1933 років". - К., 1993.
- ²⁰ Голод на Сумщині 1932 - 1933 рр. - Суми, 1993; Голодомор на Житомирщині. 1930 - 1934 роки: Документи і спогади. Збірник. - Житомир, 1993; *Шульга І.* Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору). - Республіканська асоціація українознавців. - К., 1993.
- ²¹ Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. - К., 9 - 10 вересня 1993 р. Матеріали. - К., 1995. - С.7,9,10,21,23.
- ²² Там само. - С.181 - 193.
- ²³ Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). - Чернівці, 1994. - С.3.
- ²⁴ Прах мільйонів жертв стукає в наші серця: Звернення до Президента України Л.М. Кравчука / *І. Драч, Л. Танюк, З.Дума* та ін.//Літературна Україна. - 1992. - 30 квітня; *Коць М.* До свідків голодомору // За вільну Україну. - 1998. - 2 черв.; Укр. вісті. - 10 трав. - С.3.; *Куйбіда В., Коць М.* Споминами про жертви голодоморів займаються скульптори і науковці // За вільну Україну. - 1998. - 8 жовт.; *Коць М.* День скорботи //Вільна думка.-1997.- 12-19 листоп.- С.5.; *Кульчицький С.В.* Геноцид? Геноцид! // Демократична Україна. - 1993. - 10 черв.; Його ж. Тридцять третій рік: Чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству?// Політика і час. - 1998. - № 11 - 12. - С. 68 - 83.; Його ж. Геноцид українського народу// Урядовий кур'єр. - 2000. - 25 листоп. - С.8-9.; *Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928 - 1933) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 1994.- Вип. 3. - С. 40 - 49; *Лук'яненко Л.Г.* "...А в Кримінальному кодексі немає кари за голодомор"//Самостійна Україна.-1999.-Ч. 39- 40.- С. 4. - (Жнива скорботи / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; № 6).; *Марочко В.* Голодо мор в Україні: Причини і наслідки // Освіта: Спец. вип.- підруч. - 1993. - № 1. - С.3 -9; №2. - С.3 - 9.; Його ж: Бодай те лихо не верталось // Сучасність. - 1993. - №10; Його ж: Голодо мор в Україні (1932 - 1933): причини і наслідки. Конспект лекцій. - К., 1994; *Мейс Д.* Голодо мор: чи буде світ знати про це? // Поклик сумління. - 1994. - № 44.; Його ж. Зачаровані кола ідола або про тоталітаризм і геноцид в історії України // Літературна Україна. - 1994. - 31 берез.; Його ж: Земля на крові. // День. - 1998. - 14 листоп.; *Морозюк Ф.* Келегейський мор: Спогади очевидців геноциду (голоду) 1932 - 1933 рр.: [с.Келегея, нині с.Гладківка, Голоприс-танський р-н] [Авт.передмови М.Братан]. - Херсон, 1995. - 18 с; *Нікітєв О.* Як це було на Дніпропетровщині: результати наукових розвідок місцевих істориків про голод 1932 - 1933 рр. в краї// Кур'єр Кривбасу. - 1994. - №18. - С.20 - 22.; *Шаповал Ю.І.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Інститут національних відносин і політології НАН України. - К., 1994; Остання помилка Скрипника. - С.168 - 192; Сталінський посланець в Україні: Сторінки політичної біографії Л.М. Кагановича. - С. 225 - 240; Колективізація сільсько го господарства на Полтавщині. 1929 - 1933 // Збірник документів і матеріалів (упорядники: *О.П.Єрмак та ін.*). - Полтава, 1997 та багато інших.
- ²⁵ Виставка скульптур Петра Капшученка (США). Каталог. - К., 1996. - 50 с

- ²⁶ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ²⁷ Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. - К., 28 листопада 1998 р.: Матеріали. (Відп. редактор С.Кульчицький). - Київ - Нью-Йорк, 2000. - 536 с; *Шварчук В.* Из-под грифа "Совершенно секретно". - Голодомор 1932 - 1933 годов на Черниговщине. - Чернигов, 1999. - 100 с.
- ²⁸ *Моцний А.* Страшна правда голодомору. (Спогади про голодомор 1932 - 1933 років). - Львів, 2000. - 176 с; *Куліш А.* Геноцид. Голодомор 1932 - 1933. Причини, жертви, злочинці. - Полтава, 2000; *Лук'яненко Л.* Нюрнберг-2. - К., 2001. - 115 с; *Половецький Поль.* "Геенна Огненна" та інші документальні праці до "Книги буття" українського народу. Нариси до історії Руси-України 20 ст. - Київ-Харків, 2002. - 129 с
- ²⁹ Голодомори в підрадянській Україні. (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). Редколегія: *Веселова О.М.* та ін. - Київ - Львів - Нью-Йорк, 2003. - 724 с
- ³⁰ Листівка. - Вінніпег, 1984.
- ³¹ Золоті ворота. - 1993. - № 4. - С.30.
- ³² 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. - С. 341 - 343.
- ³³ *Дяченко Сергій.* Жаж. Кіноповість про голод 1933 року. - К., 1991. - С.47 - 48.
- ³⁴ Літературна Україна. - 1989. - №2.
- ³⁵ Світовид. - 1993. - 4.11; Чорні жнива: Голод 1932 - 1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих. - К., 1997. - С.229.
- ³⁶ Голодомори в підрадянській Україні. - С.463, 479, 483, 484.
- ³⁷ *Гудзенко К.* Трагічні голоси [з Черкащини]. - Кам'янка, 1993. - С.3,4 - 5.
- ³⁸ Голодовка: 1932 - 1933 роки на Переяславщині: Свідчення. Упорядники: *Ю.В.Авраменко, В.М.Гнатюк.* - Переяслав-Хмельницький, Київ, Нью-Йорк, 2000. - С.7.
- ³⁹ Чорні жнива. - С.229.
- ⁴⁰ Голодовка. - С.7.
- ⁴¹ Самостійна Україна. - 1991. - № 10. - Липень.
- ⁴² Літературна Україна. - 1992. - 6 серпня.
- ⁴³ *Гудзенко К.* Трагічні голоси [з Черкащини]. - С. 3,4 - 5, Світовид. - 1993. - 4.11; Чорні жнива. - С.229.
- ⁴⁴ Вечірній Київ. - 1993. - 14 вересня.
- ⁴⁵ Голос України. - 1993. - 14 вересня.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Літературна Україна. - 1993. - 25 березня.
- ⁵⁰ Народна газета. - 1993. - № 36.
- ⁵¹ Там само. - № 40.
- ⁵² Голос України. - 1993. - 14 вересня.
- ⁵³ Народна газета. - 1993. - № 36.
- ⁵⁴ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 421, 431 - 433.
- ⁵⁵ Голодовка. - С.9.
- ⁵⁶ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 407, 419.
- ⁵⁷ Чорні жнива. - С.266.
- ⁵⁸ Народна газета. - 1996. - № 19.
- ⁵⁹ Золоті ворота. - С. 109; Народна газета. - 1998. - № 15; Голодовка. - С. 15, 71- 72, 291 - 306.
- ⁶⁰ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 459,460.
- ⁶¹ Там само. - С. 474,475.
- ⁶² Урядовий кур'єр. - 1998. - 29 жовтня.
- ⁶³ Там само. - 28 листопада.
- ⁶⁴ Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 року. - К., 2003. - С. 103,106.
- ⁶⁵ Там само. - С.93.
- ⁶⁶ Голодомор 1932 -1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. - К., 2003. - С. 7.
- ⁶⁷ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 476.
- ⁶⁸ Голодомор 1932 -1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. - К., 2003. - С. 263.

Резюме

У статті йдеться про діяльність членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні з увічнення пам'яті жертв голодного мору 1932 - 1933 рр. створенням друковано-монументальних пам'яток: збірників архівних документів і матеріалів, спогадів-свідчень людей, які пережили голодомор й вижили.

The article is about the Association of the Ukrainian Famines Researchers' members activity in perpetuating the famine of 1932 - 1933 victims and creating the printed monumental memoranda: collections of the archive documents and materials, recollections and testimonies of famine survivors.